

Nejlepší medicína je citron aneb Psaní samohlásek v přejatých slovech

Jestliže uvedu, že toto jazykové zastavení se zaměří na slova jako angína, medicína, vitamin, penicilin, citron, mohlo by se zdát, že navážeme na předchozí koutek o bacilech a virech. Má však těsnější spojitost spíše s jiným tématem – psaním -s- a -z- uvnitř přejatých slov převážně latinského a řeckého původu (viz Diskuze o symbióze aneb O psaní s a z v přejatých slovech, Živa 2018, 1: XIV). Tentokrát se pokusím připomenout a shrnout, jak je to u slov cizího původu začleněných do češtiny s kvantitou vokálů neboli s označováním délky samohlásek.

Ve výkladové části Pravidel českého pravopisu se o psaní přejatých slov s obecným významem (tedy nikoli osobních a zeměpisných jmen) praví, že o pravopisu rozhoduje především míra jejich zdomácnění a rozšíření v češtině, dále, že jsou mezi nimi četné přechody podle stupně zdomácnění a že se také uplatňují činitele stylové, zvyklostní apod. Platí to především pro zdvojená písmena, samohláskové a souhláskové skupiny jako ae, th, ph (stress – stres, pathos – patos, sphaera – sféra), ale i pro zachycení délky samohlásky, a to jak v základu slova, tak v jeho zakončení. Podle Pravidel se „délka samohlásky označuje zpravidla tam, kde se ve spisovné výslovnosti vyslovuje dlouhá samohláska bez většího kolísání.“

Uvnitř slova je situace jednodušší, ve shodě s ustálenou dlouhou výslovností píšeme např. akvárium (ale krátce vyslovujeme i píšeme slovo akvaristika), anténa, árie, fáma, kantýna, konkrétní, kostým (ale kostymérka), kritérium, móda, módní (ale model, modistka), oceán, pleistocén (ale pleistocenní), pól, reliéf, repríza, rétorika, tón, tónina, sérum, série (ale seriál). Délka se označuje i ve slovech stojících mimo spisovnou slovní zásobu: kvartýr, lágr, fantazírovat, mundúr.

Může se stát, že slovo, jehož zápis považujeme za ustálený, začnou někteří pisatelé zaznamenávat jinak. Např. podstatné jméno panoráma zachycují s dlouhým -á- (jako jedinou možností zápisu) jak novější příručky, tak už Slovník spisovného jazyka českého z 60. let. Nejspíše proto, že při skloňování může docházet ke krácení (2. pád je panoramatu i panorámatu, krátká podoba je výrazně frekventovanější) a krátce píšeme i adjektivum panoramatický, objevuje se relativně často zápis s krátkým -a- rovněž v 1. pádě, a to nejenom v pojmenování podniků (hotel Panorama). Český národní korpus nabízí tisíce dokladů typu zasněžené panorama, panorama města, nádherné panorama Tater.

Přídavná jména odvozená ze slov s dlouhou samohláskou se nechovají stejně. Některá délku zachovávají, jiná krátí. Jako pisatelé máme jistotu, že délka zůstane zachována u slov odvozených příponou -ový: materiál – materiálový, prémie – premiíový,

1 Opička s citronem.
Olej na plátně. Gabriel von Max
(Praha 1840 – Mnichov 1915)

ekzém – ekzémový (ale ekzematický) a dále -ský: diktátor – diktátorský, instalatér – instalatérský. Obvykle to platí i pro adjektiva s příponou -ní: estráda – estrádní, instruktáž – instruktážní. Odvozuji-li se přídavná jména jinými příponami, většinou dochází ke krácení: plénium – plenární, pól – polární, schéma – schematický, téma – tematický; ale aby to nebylo tak jednoduché, máme vedle toho vžitý zápis s kvantitou např. u slov (atmo)sférický, múzický.

Pokud jde o délku/krátkost samohlásky v zakončení slov, bývá to poněkud složitější, protože délka vyslovované samohlásky v zakončení slov není mnohdy zcela jednoznačně prokazatelná a měření skutečného trvání délky vokálu není snadné ani pro fonetiku. Vyslovit můžeme nejen zcela zřetelnou krátkost nebo délku, ale často vyslovujeme samohlásku neurčitě, v podstatě celou stupnici polodélek. Můžete si to vyzkoušet: přečtete nahlas slova citron, benzin, defenziva, poté citrón, benzín, defenzíva a zapojte je do věty, kterou pronesete obvyklým způsobem, aniž byste se soustředili na grafický zápis slov, např. kup kilo citronů/citrónů, odjel s plnou nádrží benzínu/benzínu, hokejová Komet hlásí posilu do defenzivy/defenzívy... Porovnejte svůj názor na to, zda jste samohlásku vyslovovali krátce, nebo dlouze, s tím, jak vás slyšeli lidé kolem. Leckdy se představa, co vyslovujeme, a skutečná výslovnost rozcházejí.

Zápis přejatých slov se v minulosti měnil – Pravidla českého pravopisu z r. 1957 doporučovala u mnohých výrazů psát dlouhou samohlásku, Pravidla z r. 1993 naopak poměrně důsledně zápis upravila ve prospěch samohlásky krátké. V současnosti se

některá slova dají zapsat dvojím způsobem: např. penicilin/penicilín, glycerin/glycerín, archiv/archív, pasivum/pasívum, masivní/masivní, leukemie/leukémie, také bakterie/baktérie, galerie/galerie, milion/milión, balon/balón, vagon/vagón, salonek/salónek, citronek/citrónek, sezona/sezóna, ortoped/ortopéd. Je vhodné připomenout, že v platných Pravidlech českého pravopisu (poslední změna byla v r. 1993, od té doby jde jen o další vydání), ve Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost i v Novém akademickém slovníku cizích slov najdeme mnohá slova se zakončením -en, -in, -iv, -iva, -ivum, -ivní, -emie, -erie, -on, -onek, -ona, -onka, -ped zaznamenaná jen krátce, ale že v souladu s tzv. Dodatkem (v akademických Pravidlech je nazván Pravopisná poznámka a zmiňuje se o něm i jazykový koutek Diskuze o symbióze) se respektuje dvojí možnost zápisu jak u slov psaných podle předchozí kodifikace z r. 1957 jen se samohláskou dlouhou (balón, faraón), tak psaných dlouze i krátce (vitamín/vitamin, acetylén/acetylen, kamión/kamion). Jestliže tedy pisatel v jednom ze zmíněných zdrojů zjistí, že je určité slovo uvedeno jen s krátkou samohláskou, nemusí to znamenat, že ho nemůže napsat i s čárkou. Nelze to však činit zcela libovolně. Pokud si není jistý, měl by si v předchozím vydání Pravidel ověřit, zda se tato možnost konkrétního slova týká.

Čeština má také značné množství slov cizího původu, která se začlenila výslovnostně i pravopisně. Prokazatelně dlouhou výslovnost, kterou potvrzuje i délka samohlásky v zápisu, mají např. slova bazén, terén, guvernér, instalatér (naproti tomu krátce píšeme bojler, boxer, manažer), slova se zakončením -éza (protéza, syntéza), -iáda (triáda, olympiáda), -iér (ateliér, konferenciér), -iéra (voliéra, kariéra), -ína (medicína, vakcína, cesmína, vazelína, vitrína – ale želatina, gilovina), -oár (rezervoár, reper-toár), -óza (celulóza, tuberkulóza, sacharóza), -ózní (nervózní, kuriózní), -ýn (terpen-týn, manekýn), -ýza (analýza, dialýza).

Při zakončení -in/-ín máme ale vedle slov, která lze zapsat dvojím způsobem (benzín/benzín, glycerin/glycerín, anilin/anilín atd.), také výrazy psané pouze s dlouhým -í- (jde např. o vltavín, olivín, hermelín, margarín, textilní látky mušelin, popelín, vlizelín, výrazy parafín, magazin, rabín, jakobín), nebo naopak jen krátce (chemické názvy pepsin, sterin, globulin, morfin, amin, papaverin).

Dvojí možnost lze použít i pro zápis názvů chemických prvků, např. bor/bór, jod/jód, fluor/fluór, chlor/chlór, a jejich odvozenin s příponou -ový (jodový/jodový, fluorový/fluorový apod.). V odborných textech se v tomto případě upřednostňuje zápis s krátkou samohláskou.

Naopak jen krátce píšeme (a vždy se psala) slova se zakončením -ura, jako např. agentura, brožura, cenzura, faktura, inventura, korektura, kultura, purpura, struktura, přestože ještě Slovník spisovného jazyka českého z 60. let u nich doporučoval v souladu s normou vyslovovat -ú- dlouze. Na další příklady sice nezbyvá prostor, ale věřím, že většina slov nepředstavuje pro pisatele žádný pravopisný problém.

Použitá literatura uvedena na webu Živy.